

ДЕВІАЦІЙНІ ЯВИЩА В УСНОМУ МОВЛЕННІ СТУДЕНТІВ-ІНОЗЕМЦІВ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

DEVIATION PHENOMENA IN THE ORAL SPEECH OF FOREIGN STUDENTS IN THE UKRAINIAN LANGUAGE LEARNING PROCESS

Статтю присвячено дослідженню явищ девіації у процесі навчання іноземних студентів усного мовлення засобами української мови. Звернено увагу на природу та механізми виникнення девіацій у мовленні іноземних студентів, виокремлено ряд об'єктивних і суб'єктивних факторів, що зумовили ці порушення. Встановлено основні причини появи та шляхи усунення мовно-комунікативних девіацій в українському усному мовленні студентів-іноземців. Теоретичною основою класифікації порушень стали праці з лінгвістики й лінгводидактики. Визначено зміст базових понять теорії мовної комунікації в аспекті вивчення девіаційних явищ. Проаналізовані типові мовно-комунікативні девіації. Схарактеризовано ознаки неуспішної мовної комунікації. Розглянуто специфіку й сутність комунікативних невдач. Наголошено, що успішне спілкування значною мірою залежить від власне мовних чинників, тобто засобів мовного коду. У статті акцентовано увагу на тому, що навчання української мови як іноземної взагалі й усного мовлення зокрема як засобу і способу оволодіння предметною й комунікативною компетенцією в галузі обраної спеціальності є першочерговим завданням для іноземних студентів. Показано вирішальну роль викладача-словесника у формуванні українського усного мовлення студентів-іноземців і виявленні мовно-комунікативних девіацій. У статті підкреслено, що девіаційні процеси у мовленні не обов'язково відбуваються за умов інтерферентних впливів внаслідок наявного білінгвізму. Зазначено, що девіаційні явища в усному українському мовленні можуть виникати й самостійно – внаслідок незнання або порушення кодифікованих норм сучасної української літературної мови іноземними студентами під час навчання в Україні. Доведено, що девіаційні явища у мовленні суттєво гальмують процес формування комунікативних навичок студентів-іноземців. Визначено шляхи стосовно необхідності подальших наукових досліджень окресленої проблеми.

Ключові слова: мовні девіації, іноземні студенти, комунікативні девіації, усне мовлення, українська мова як іноземна, відхилення, порушення, мовне середовище.

The article is devoted to the study of the phenomena of deviation in the process of teaching of foreign students oral speech by means of the Ukrainian language. Attention was paid to the nature and mechanisms of the occurrence of deviations in the speech of foreign students, and a number of objective and subjective factors that led to these violations were highlighted. The main causes of appearance and ways of elimination of linguistic and communicative deviations in Ukrainian oral speech of foreign students are established. The theoretical basis for the classification of violations were the works on linguistics and linguodidactics. The content of the basic concepts of the theory of language communication in the aspect of studying deviation phenomena is determined. Typical linguistic and communicative deviations are analyzed. The signs of unsuccessful language communication are characterized. Specificity and essence of communicative failures are considered. It is emphasized that successful communication depends to a large extent on the language factors, i.e. the means of the language code. The article focuses on the fact that teaching Ukrainian as a foreign language in general and oral speech in particular as a means and method of mastering the subject and communicative competence in the field of the chosen specialty is a priority for foreign students. The decisive role of the language teacher in the formation of Ukrainian oral speech of foreign students and the identification of cultural and communicative deviations is shown. The article emphasizes that the deviation processes in speech do not necessarily occur under conditions of interference effects due to existing bilingualism. It is noted that deviation phenomena in oral Ukrainian language can occur independently – as a result of ignorance or violation of codified norms of modern Ukrainian literary language by foreign students while studying in Ukraine. It is proved that deviation phenomena in speech significantly slow down the process of formation of communication skills of foreign students. The ways of necessity of further scientific researches on the identified problem are defined.

Key words: language deviations, foreign students, communicative deviations, oral speech, Ukrainian as a foreign language, deviations, disorders, linguistic environment.

УДК 378.147: 811.161.2

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085-2020-20-2-10>

Кісіль Л.М.,

старший викладач кафедри мовної підготовки Харківського національного автомобільно-дорожнього університету

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Сучасний етап розвитку українського суспільства характеризується більшою відкритістю нашої країни до зовнішнього світу не лише в політичній та економічній сферах, а й у сфері освіти і науки. Яскравим відображенням інтернаціоналізації української освіти є зростаюча кількість іноземних громадян, які навчаються у закладах вищої освіти України. Однак досвід проведення підготовки іноземних студентів у вітчизняних ЗВО демонструє ряд проблем, найважливішою з яких є мовна. Знання мови країни перебування надзвичайно

важливо для іноземних громадян, оскільки воно є необхідною умовою на шляху засвоєння мови спеціальності, запорукою успішного навчання професійно орієнтованого спілкування.

У процесі навчання в Україні іноземні громадяни вивчають доволі важкі для опанування слов'янські мови – українську або українську й російську. У тих регіонах нашої країни, де питання білінгвізму стоїть вкрай гостро, виникають і певні специфічні труднощі у процесі навчання української мови як іноземної студентів з країн ближнього та дальнього зарубіжжя. Досліджуючи

сфери адаптаційних процесів іноземних студентів в україномовному оточенні, сучасні лінгводидакти дійшли висновків, що найтипівшим явищем для представників іноземних країн є «скрутне становище», в яке ті потрапляють, коли опиняються на перехресті двох мов – російської та української [6, с. 144]. У ситуації двомовності для студентів-іноземців під час навчання набуває актуальності проблема співіснування декількох іноземних мов та їх взаємовпливу. Крім того, необхідно враховувати вплив рідної мови представників іншої країни у процесі вивчення ними іноземної мови. З огляду на вищезазначене, зауважимо, що перенесення мовних явищ (фонетичних, лексичних, граматичних, синтаксичних та ін.) з однієї іноземної мови у другу є типовим явищем. У зв'язку з цим породження мовних і комунікативних девіацій внаслідок інтерферентних впливів заслуговує на увагу, оскільки значною мірою створює перешкоди у процесі засвоєння іноземними студентами української мови взагалі й усного мовлення зокрема та потребує розробки ефективних шляхів їх подолання. Однак слід зазначити, що девіаційні явища в усному українському мовленні можуть виникати не лише внаслідок інтерференції, а й самостійно – через незнання або порушення кодифікованих норм сучасної української літературної мови іноземними студентами під час навчання в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Сучасні лінгвісти та лінгводидакти досліджували проблеми, пов'язані з методологічними основами процесу навчання, методикою дослідження мовних явищ та ін. Різні аспекти навчання мовлення вітчизняних студентів у процесі вивчення української мови розглядали М. Пентилюк, І. Дроздова, З. Бакум, Л. Головата, Н. Голуб, Є. Палихата, Н. Івашкіна, С. Мунтян, І. Савчак, Л. Савчак, Л. Лучкіна, Л. Романова, О. Горошкіна, О. Кучерюк, Л. Мамчур, Л. Мацько, Т.Симоненко, Л. Кузьміна та ін. Методологічні аспекти навчання української мови як іноземної висвітлено у працях З. Мацюк, Н. Станкевич, Н. Ушакової, Г. Іванишин, А. Чистякової, Т. Лагути, Л. Бей, О. Тростинської, Л. Селіверстової, Л. Паламар, О.Федорової, Л. Антонів, Л. Васильєвої, Д. Мазурик, М. Мовчан, Б. Сокола та ін., зокрема сфери адаптаційних процесів іноземних студентів в україномовному середовищі досліджували лінгводидакти І. Жовтоніжко, Т. Єфімова, О. Біляєв та ін. Проблемою інтерференції опікувалися у своїх наукових розвідках вчені-лінгвісти У. Вайнрайх, В. Виноградов, Ю. Жлуктенко, Н. Комісарова, А. Супрун, Ю. Дишерієв та ін. Деякі аспекти девіативності висвітлені у дослідженнях В. Девкіна, Ю. Апресяна, В. Виноградова, Т. Булігіної, А. Шмельова, О. Падучевої та ін. У сучасному українському мовознавстві активно висвітлюються й досліджуються питання, пов'язані з аналізом мовних і комунікативних девіацій.

Чимало дослідників у царині лінгвістики і лінгводидактики, зокрема Ф. Бацевич, А. Белова, О. Морозова, В. Паращук, Г. Почепцов, Т. Радзієвська, О. Семенюк, Л. Славова, О. Фадєєва, І. Шевченко, О. Яшенкова та ін., зосереджували свою увагу на вивченні особливостей означеного явища. Науковці неодноразово зверталися до явищ девіації в методиці навчання української й іноземних мов, проте досі немає єдиного підходу до визначення їх змісту.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на те, що дослідження питання девіаційних явищ з урахуванням різноманітності аспектів їх висвітлення неодноразово перебувало в центрі уваги як вітчизняних, так і зарубіжних науковців, проте досі не приділено належної уваги специфіці відхилень в усному мовленні іноземних студентів і не визначено шляхи їх подолання. Дослідження основних причин мовно-комунікативних девіацій в усному мовленні та засобів їх усунення у процесі вивчення студентами української мови як іноземної сприятиме оптимізації навчання, глибшому розумінню механізмів запобігання негативного мовного впливу і розвитку культури мовлення майбутніх фахівців під час засвоєння ними нерідної мови. Ця проблема потребує деталізації та подальшого дослідження.

Мета статті полягає у виявленні факторів, що призводять до появи різноманітних відхилень в усному українському мовленні іноземних студентів, аналізі типових мовно-комунікативних девіацій і запропонованні шляхів їх запобігання й усунення.

Виклад основного матеріалу. Вивчення зазначеного питання перш за все потрібно розпочати з визначення специфіки явища девіації. Термін «девіація» (від лат. deviation – відхилення, devio – відхиляюся) широко застосовується в різних наукових галузях, зокрема в психології, лінгвістиці, соціолінгвістиці та ін.) [9, с. 323]. Вчений Ф. Бацевич *девіацію у спілкуванні* розглядає як різноманітні типи комунікативних невдач, помилок, обмовок, описок, провалів, що пов'язані з мовною та комунікативною компетенцією учасників спілкування [1, с. 322]. У зв'язку з цим доцільно зосередити увагу на мовних і комунікативних відхиленнях, що відбуваються насамперед в усному мовленні учасників спілкування, зокрема студентів-іноземців, які вивчають нерідну мову. Лінгвісти й лінгводидакти дотримуються думки, що девіація мовна – це тип комунікативної невдачі чи збою у спілкуванні, причиною яких є недостатня мовна компетенція учасників, внаслідок чого з'являються різноманітні помилки, неточності, лінгваліпси, що пов'язані зі специфікою лексичної та граматичної семантики [1, с. 322]. Якщо ж відбувається збій у спілкуванні, причиною якого є недостатня комунікативна компетенція адресанта, насамперед недотримання правил, постулатів, конвенцій

комунікативного кодексу, то йдеться про девіацію комунікативну, що пов'язана зі специфікою комунікативної семантики та прагматичними чинниками [1, с. 322]. Ідеальною моделлю успішної мовної комунікації є максимально ефективна комунікація, за умов якої мовець (адресант) досягає своєї інтенції (стратегічної мети, комунікативного наміру) в атмосфері комунікативного комфорту, гармонії, але у процесі реального спілкування часто спостерігається ситуація, коли адресант і адресат не можуть цілком зрозуміти один одного [3, с. 69]. Комунікацію вважають успішною й ефективною, якщо вона обов'язково досягається. В іншому разі йдеться про неуспішну комунікацію, тобто такий інформаційний обмін, що унеможлиблює досягнення запланованого перлокутивного ефекту – результату мовленнєвого впливу на адресата, що може відповідати або не відповідати наміру адресанта [11, с. 118]. Дослідниця О. Яшенкова для позначення різного типу непорозумінь у процесі спілкування використовує термін «*комунікативна невдача*», визначаючи його як негативний результат комунікації (спілкування), недосягнення адресантом комунікативної мети та прагматичних спрямувань, а також відсутність взаєморозуміння та згоди між комунікантами [11, с. 115].

Варто зазначити, що непорозуміння між учасниками спілкування не завжди призводять до неуспішної комунікації. Відповідно до цього розрізняють повну комунікативну невдачу і комунікативне ускладнення. Комунікативні ускладнення можуть бути нейтралізовані за допомогою таких додаткових мовленнєвих дій, як перепитування, уточнення, пояснення, навідного запитання, перефразування. Такі дії сприяють відновленню нормального подальшого розвитку інформаційного обміну. Збої та комунікативні перешкоди можуть відбуватися як через об'єктивні, так і суб'єктивні причини. Успішна комунікація має пряму залежність від мовної компетенції учасників комунікативного процесу – як того, хто породжує мовні конструкції та повідомлення, так і того, хто їх сприймає і розуміє. Недостатня мовна компетенція комунікантів (одного чи обох) спричиняє мовну невправність, що не сприяє адекватній передачі чи сприйняттю комунікативного повідомлення [8, с. 143]. Щоб уникнути комунікативних девіацій, учасники комунікативного процесу передусім неодмінно мають володіти засобами мовного коду ідіоетнічної мови. Елементи мовного коду – слова, словосполучення, висловлювання – мають бути однаково співвіднесені з мовцем і слухачем, що дасть змогу запобігти комунікативним девіаціям, пов'язаним з неадекватністю уявлень комунікантів про сферу предметного світу [8, с. 143]. Мовний знак має бути однаково зрозумілим адресантом і адресатом.

Досягнення позитивних результатів у процесі міжособистісного спілкування залежить від дотри-

мання учасниками комунікації – іноземними студентами законів і правил комунікативного кодексу, володіння засобами комунікації. Порушення принципів мовного коду призводить до виникнення девіаційних процесів. З поняттям девіації тісно корелюється поняття мовної норми, під якою розуміємо сформоване у кожного вміння всебічно користуватися мовою в її соціально усвідомлюваних і усталених формах, кожна з яких має статус літературної норми [4, с. 360]. У процесі формування навичок усного мовлення іноземні студенти повинні дотримуватися норм сучасної української літературної мови, крім того, їм необхідно виробити мовленнєві механізми, як на продукування мовлення, так і на його сприйняття. Недотримання вищезазначених вимог призводить до мовних і комунікативних девіацій, що можуть траплятися практично на кожному етапі комунікативного процесу й ускладнювати, а іноді й унеможлиблювати досягнення комунікантами поставлених цілей і взаєморозуміння, призводячи до негативного результату спілкування.

Комунікативні девіації виявляються в порушеннях передусім комунікативної семантики, прагматичних елементів спілкування, торкаються законів мовлення, логіки викладу тощо. Мовні девіації ґрунтуються на конфлікті між способом мислення і мовним, формалізованим, узуалізованим способом його вираження засобами ідіоетнічної мови [1, с. 214]. Мовні девіації – складові комунікативних девіацій, а володіння мовною компетентністю – умова успішності спілкування. Отже, поняття комунікативної девіації й мовної девіації є суміжними. У нашому дослідженні здебільшого оперуємо поняттям «мовно-комунікативні девіації», оскільки комунікативні порушення чи невдачі часто супроводжуються мовними одиницями, що вжиті з порушенням фонетичних, лексичних, граматичних, стилістичних та інших норм сучасної української літературної мови. Девіаційні явища, що виникають внаслідок порушення норм, суттєво гальмують процес формування комунікативних навичок студентів-іноземців, для яких опанування усними формами спілкування необхідно для читання й засвоєння інформації, розуміння фахової лексики, сприйняття на слух доповідей, повідомлень та ін. Слід зазначити, що відсутність україномовного середовища, недостатня кількість аудиторних годин з української мови, незначна внутрішня мотивація та небажання самостійно отримувати знання також сприяють виникненню в мовленні іноземних студентів девіаційних процесів.

Різноманітні порушення й відхилення зазвичай помітніші в усному мовленні іноземців, де невдало або неправильно використані слова, мовні помилки, неточності, що порушують лексичні, орфоепічні та інші норми, супроводжуються відповідною інтонацією, мімікою, жестами

тощо. До типових мовно-комунікативних девіацій можна віднести наступні анормативи: 1. Вживання слова у невластивому йому значенні (дослідження запроваджене – дослідження упроваджене; область – галузь; задача – завдання; прояв – вияв; часткові випадки замість окремі випадки; думки співпадають замість думки збігаються). 2. Вживання зайвих слів – плеоназмів (у кінцевому підсумку, у січні місяці, вперше познайомилися з одногрупниками, спільна угода, розповісти свою автобіографію, словниковий багаж слів, вільна вакансія). 3. Повторення спільнокоренових слів – тавтологія (вносити внесок, зробити роботу, питання досліджувалося у кількох дослідженнях, запитати питання у викладача, промовляти промову, мінімальний прожитковий рівень). 4. Використання кальок із російської мови (виключення, відноситися, заключення, слідує, настоювати, груз, поставник, другим разом, приймати участь, співпадають думки, попереджувати помилки, сьогоднішнє покоління). 5. Девіантне утворення ступенів порівняння прикметників, зокрема аналітичних форм (найбільш цікавіший, самий розумний, більш правильніший), прислівників (більш ширше, менш зрозуміліше). 6. Змішування відмінкових форм через їхню формальну подібність (я сьогодні йду в університеті, поспішаю на екзамені). 7. Застосування одного слова у значенні іншого у зв'язку з їхньою семантичною й формальною подібністю (студентів поселяли до гуртожитку, мій старий брат). 8. Помилкове узгодження у прийменникових конструкціях, спричинене неправильним використанням прийменників (зошит по українській мові, по професії, робота по підготовці, згідно правилу, відповідно з наказом). 9. Девіантне закінчення іменників 2 відміни однини чоловічого роду в родовому відмінку (університета, пункта, відсотку, архіва, текста). 10. Помилкове узгодження іменників із числівниками (двом десятим відсотків, десять гривнів, шість вільних місць). 11. Заміна форми кличного відмінка від імен по батькові формою називного (Галина Василівно, Володимире Семенович). У процесі ознайомлення з текстами українською мовою, особливо технічного чи економічного характеру, іноземні студенти мимоволі акцентують увагу на іншомовних словах, які часто однаково пишуться і вимовляються (*транзит*, контракт, транспорт, аеродром, баланс, інспекція, бюджет). Крім того, іноземні студенти зловживають іншомовною термінологією, оминаючи українськомовні відповідники (прерогатива – перевага, апелювати – звертатися, домінувати – переважати та ін.). Вищенаведені приклади можна також вважати проявами девіації, однак слід зауважити, що іншомовна лексика полегшує сприйняття й розуміння багатьох предметів і явищ, що викликає у студентів-іноземців спочатку здивування, а згодом підвищений інтерес до вивчення української мови.

Викладання української мови як іноземної потребує особливого педагогічного такту, знань психолінгвістичних аспектів оволодіння іноземною мовою, вправності у застосуванні найрізноманітніших методів та прийомів навчання, вміння повертати на користь двомовну ситуацію, в якій здебільшого відбувається навчання та проживання студентів-іноземців. Спостереження за українським усним мовленням іноземців, аналіз їхніх виражальних можливостей у навчальному процесі засвідчують певні труднощі й суперечності. Студенти розуміють, що припускаються мовних неточностей і помилок, і це зазвичай їх пригнічує, з'являється невпевненість у власному мовленні. У цій ситуації важливу роль відіграють викладачі-словесники. Саме вони повинні помічати відхилення від літературної норми в усному мовленні іноземних студентів у процесі навчання української мови й реагувати на них, оскільки навіть незначні неточності часто призводять до виникнення мовно-комунікативних девіацій.

Задля подолання девіаційних процесів, студенти-іноземці насамперед повинні розуміти, що повсякчас слід працювати над своїм мовленням, належним чином дотримуючись літературних норм нерідної мови, що можливо за умов серйозного ставлення до процесу навчання української мови як іноземної взагалі й усного мовлення зокрема. Зі свого боку викладачам-словесникам потрібно направити зусилля на розробку відповідної методики, належну увагу б в якій було приділено запобіганню виникнення мовно-комунікативних девіацій і усуненню їх у разі появи. Вважаємо за доцільне подавати вправи на визначення роду й відмінка іменників, узгодження прикметників з іменниками, іменників із числівниками, прийменників з іменниками, завдання, де треба розкрити дужки, вибравши чи поставивши слова у правильній формі та ін. Вправи на переклад цікавих і пізнавальних текстів з рідної мови або російської українською чи навпаки – надзвичайно корисні для іноземних студентів, оскільки носять порівняльний чи зіставний характер, що значною мірою сприяє запобіганню девіацій на різних мовних рівнях.

Приділення належної уваги різноманітним аспектам, що пов'язані з виникненням девіаційних явищ у мовленні іноземних студентів у процесі навчання української мови як мови фаху, набуває вирішального значення, оскільки українська мова як іноземна для студентів є засобом і способом оволодіння предметною й комунікативною компетенцією в галузі обраної спеціальності.

Висновки. Усунення мовно-комунікативних девіацій виступає запорукою якісної підготовки іноземних студентів до професійної комунікації, сприяє формуванню комунікативних умінь і навичок, що входять до складу професійної компетентності майбутнього фахівця певного профілю

як вітчизняних, так і європейських ЗВО. Запобігання девіаційним явищам у мовленні іноземних громадян, які здобувають освіту в Україні, дозволяє майбутнім фахівцям забезпечити міцність знань, робить процес навчання привабливішим і цікавішим, навчає застосовувати теоретичні знання у практичній діяльності. Врахування інтерферентних впливів у процесі навчання усного мовлення громадян інших країн засобами української мови й дотримання ними кодифікованих норм сучасної української літературної мови упродовж усього періоду навчання в Україні дозволяє запобігти девіаційним процесам, зокрема запобігти помилкам, зменшити їх кількість і таким чином полегшити процес навчання та ідентифікувати його. Розуміння факторів, що призводять до появи різноманітних відхилень в усному українському мовленні іноземних студентів, аналіз типових мовно-комунікативних порушень і запропонування шляхів їх запобігання й усунення дозволяють формувати висококваліфікованого іноземного фахівця з добре розвиненими комунікативними вміннями, здатного до ефективного вирішення професійних мовленнєвих завдань.

Репрезентоване дослідження не вичерпує всього кола питань, пов'язаних із спостереженням і аналізом девіаційних явищ в усному українському мовленні іноземних студентів. Перспективним у досліджуваному напрямі є розроблення спеціального комплексу вправ і рекомендацій, спрямованих на подолання девіаційних процесів, розгляд ефективних методів і прийомів, що сприятиме запобіганню й подоланню мовно-комунікативних девіацій як в усному, так і писемному мовленні студентів-іноземців у процесі навчання української мови.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики. Київ : Академія, 2014. 344 с.
2. Вайнрайх У. Языковые контакты: состояние и проблемы исследования. Киев : Вища школа, 1979. 263 с.
3. Джунусалієва Г.Д., Ковальська Н.А. Комунікативні девіації в контексті теорії мовної комунікації. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 9 «Сучасні тенденції мов»*. 2011. Вип. 6. С. 68–72.
4. Дудик П.С. Стилістика української мови : навчальний посібник. Київ : Академія, 2005. 368 с.
5. Жлуктенко Ю.А. Лингвистические аспекты двуязычия. Киев : Вища школа, 1974. 164 с.
6. Жовтоніжко І.М. Вплив дисциплін природничо-наукового циклу на адаптаційний процес іноземних студентів. *Викладання мов у вищих навчальних закладах освіти на сучасному етапі: Міжпредметні зв'язки* : збірник наукових праць. Харків : Константа, 2015. Вип. 9. С. 142–149.
7. Загальноєвропейські Рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання / наук. ред. С.Ю. Ніколаєва. Київ : Ленвіт, 2003. 273 с.
8. Переломова О.С. Риторичні засоби і прийоми запобігання комунікативним девіаціям. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Теорія культури і філософія науки»*. 2012. № 995. Вип. 46. С. 142–145.
9. Словник іншомовних слів: 23000 слів та термінологічних словосполучень / уклад. Л.О. Пустовіт. Київ : Довіра, 2000. 1018 с.
10. Хауген Е. Билингвизм и его аспекты. *Проблемы билингвизма*. Москва: МГУ, 1972. С. 70–74.
11. Яшенкова О.В. Традиції та напрями розвитку теорії комунікації в інформаційному суспільстві. *Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики* : збірник наукових праць. Київ : Логос, 2004. Вип. 5. С. 111–121.